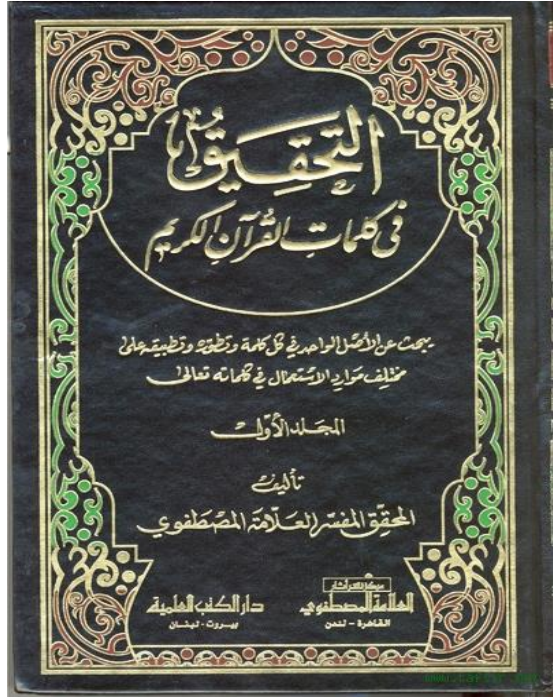

Allâme Hasan el-Mustafavî,
et-Tahkîk fî kelimâti'l-Kur'âni'l-Kerîm,
Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye Yayınları, 2009/1430, 14

cilt.

Âyetullah Hasan b. Muhammed Rahîm et-Tebrîzî el-Mustafavî,
20. Yüzyılda yaşamış İran'lı Şii müfessirlerden biridir. 6 Haziran
1916 (hicrî 1334) tarihinde Tebriz'de, İran'ın Azerbaycan bölgesin-

de doğmuş ve 90 yıl gibi, yaklaşık bir asırlık ömrün ardından 26 Haziran 2005'te (hicri 1426) Tahran'da vefat etmiştir.

el-Mustafavi'nin pek çok eseri mevcuttur. Farsça, Arapça, İbrânice, Türkçe ve Fransızca dillerini çok iyi bilmesine rağmen eserlerini Farsça ve Arapça yazmıştır. Eserlerinden bazıları şunlardır: *Risâle likâillâh*, *Misbâhu's-şerâh*, *Risâle-i seyr-i sülûk*, *Tavdîh ve tekmîl avâmîli der ilmi nahv*, *Risâle marîfetullah*.

Eserlerinden bir diğeri de *Tefsîru Rûşen* adlı 16 ciltlik Farsî dile yazılmış tefsiridir. Başka bir inceleme yazısının konusu olabilecek söz konusu tefsir, *et-Tahkîk fî kelimâti'l-Kur'âni'l-Kerîm*'den sonra yazılmıştır. Müfessir *Rûşen tefsirine*, yazma ve yorumlama ilkeleri çerçevesinde, "Kur'an kelimeleri", "kelimeler ve hakiki anlam", "Kur'an'ın tahrif edilmediğine dair", "Kıraat farklılıkları", "İ'câzü'l-Kur'an", "Dirayet tefsiri ve özellikleri", "Ayet çevirileri", "Görüşlerin nakli", "Hadisler", "Nâsîh-Mensûh", "Muhkem-Müteşâbih" ve "Nüzûl Sebepleri" şeklinde on iki başlık içeren bir mukaddime yazmıştır.

Arapçanın zenginliği ve zaman içindeki değişimi dikkate alınarak insanların, Kur'an kelimelerinin asr-ı saadetteki anlam dünyasını yakalaması adına *garîbü'l-Kur'an*, *meâni'l-Kur'an*, *i'râbu'l-Kur'an*, *kelimâtü'l-Kur'an* vb. türde eserler yazılmıştır. Kelimelerin yapısını ve hafıza tarihini ortaya koyan bu tip eserlerin önemli bir halkası ve belki de en kapsamlılarından biri el-Mustafavi'nin *et-Tahkîk fî kelimâti'l-Kur'âni'l-Kerîm* adlı 14 ciltlik çalışmasıdır. İnceleyeceğimiz bu hacimli eser, müellifin de ifade ettiği üzere *Rûşen* tefsirinin mukaddimesi mesabesinde.

et-Tahkîk, müellifin Arapçadaki yetkinliğini de ortaya koyduğu iddialı bir yapıttır. Dili Arapça olan çalışma üç baskı yapmıştır. Yazımına 1973/1393 tarihinde başlayan müellif, eserini 1988/1408'de tamamlamıştır. Her cilt tamamlandığı gibi neşredilmiştir. Tahran'da 14 cilt ve 4856 sayfa olarak neşredilen eserin, üçüncü ve son baskısı 2009/1430 senesinde Beyrut'ta Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye tarafından yapılmıştır.

Kitap birçok hususiyeti bünyesinde barındırır. Eserin adından da anlaşıldığı üzere, Kur'an kelimelerinin incelendiği ve etimolojik tahlillerinin yapıldığı bir kaynaktır. Şöyle ki müellif Kur'an'da geçen hiçbir kelimeyi (isim, fiil, harf) göz ardı etmemiştir. Kelimeler alfabetik sisteme göre düzenlenmiş ve sıralamada kelimelerin tekil ve yalın halleri dikkate alınmıştır. Örneğin Kur'an'da bir defa geçen **الْبَّتْرُ** kelimesi **بتر** kök harfleri dikkate alınarak sıraya konulmuştur. Yine Kur'an'da toplamda on altı defa geçen **فؤاد** ve **أفئدة** kelimeleri **فأد** maddesinde incelenmiştir. Fakat Arapçaya diğer dillerden geçmiş ('ucme) isimler, İbrâhîm, İshâk, İsrâîl, Eyyûb vb, olduğu gibi alınmıştır. Peygamber isimlerinden Âdem, Sâlih, Şuayb ve Muhammed ise Arapça asıllı oldukları için kök harfleri dikkate alınarak sıraya konulmuş ve açıklanmıştır. Ayrıca Kur'an'da 'ayn (ع) harfiyle başlayan kelimeler fazla olduğu için, müstakil bir cilt ayırmak adına, ğayn (غ) harfinden sonraya bırakılmıştır. Her cildin sonunda, söz konusu ciltte yer alan konuların bir fihristinin yer alması da ayrıca zikre şayandır.

Kelimelerin izahında takip edilen metotta, müellifin mukaddimede de belirttiği üzere, öncelikli olarak incelenen *kelime maddesi* dil, i'rab, iştikâk, edebiyat kitaplarından ve sözlüklerden, tekrarlardan da istinkaf edilerek, konunun dışına çıkmadan yorumsuz verilmektedir. Kelimenin yapısı ve anlamının kaynaklardan alıntılandığı bu kısımda kendisinden çokça nakilde bulunulan eserler remizlerle gösterilmiştir. Örneğin **صحا**, Cevherî'nin *Sihâh*'inin, **قم** ise *Kâmûsü'l-kitâbi'l-mukaddes*'in kısaltması olarak kullanılmıştır. Söz konusu remizler her cildin sonunda yer alan kaynakçada ayrıca belirtilmiştir.

Kelimelerin anlamının tespitinde kullanılan başlıca kaynaklar Ezherî'nin *et-Tehzîb*'i, Halîl'in *el-'Ayn*'i, İbn Fâris'in *el-Mekâyis*'i, İbn Düreyd'in *el-İştikâk* ve *el-Cemhere*'si, Cevherî'nin *Sihâh*'i, Zemahşerî'nin *Esâsu'l-belâğa*'sı ve *el-Fâik*'i, İbn Manzûr'un *Lisânu'l-Arab*'i, Rağîb'in *el-Müfredât*'ı, Feyyûmî'nin *el-Misbâh*'i, Askerî'nin *Furûk*'ü, İbn Kattâ'nın *Kitâbü'l-ef'âl*'i, Ebû'l-Bekâ el-Kefevî'nin *Külliyât*'ı, Cevâlikî'nin *el-Mu'arreb*'i, Se'âlebî'nin *Fıkhu'l-luğa*'sıdır. Yine meşhur diğer bütün dilcilerin eserleri, Sibeveyh'in *el-Kitâb*'i

gibi, ilaveten tefsirler, Farsça ve İbranice sözlükler, *Ahd-i Atik* ve *Ahd-i Cedid* ve daha birçok kaynağı referans olarak kullanmaktadır. Müellifin beş dili iyi derecede bilmesi de pek çok kaynağa doğrudan ulaşması anlamına gelmekte ve kelimelerin semantiğini belirlemede geniş bir perspektif yakalamasına vesile olmaktadır.

Kelimelerle ilgili nakillerin ardından müellif, “İnceleme” (*Tahkik*) başlığı altında kelimelerin hakiki anlamını tespit etmek için mukayese ve tespitlere girişir. Bir arkeolog hassasiyetiyle kelime ve anlam işçiliği yapar. İbranice başta olmak üzere zaman zaman kelimelerin diğer dillerdeki anlamlarını da verir. Kelimelerin diğer bazı kelimelerle farklılığına işaret eder. Eserde, bazı kaynaklarda olduğu gibi anlamın delillendirilmesinde *hadis-i şerifler* kullanılmamıştır. Ayrıca aşağıda değineceğimiz üzere iki açıdan sakıncalı görüldüğü için *şüirlerden* şahit getirme yoluna da gidilmemiştir. Müellif mukaddimede, dilin yapısına dair yaptığı açıklama ve verdiği hususiyetleri her ciltte dikkate alarak kelimeleri inceler. Söz konusu hususiyetler özetle şu beş maddede toplanmaktadır:

1. Arapçadaki, özellikle de Kur’an’daki hiçbir kelime, bütün özellikleriyle diğer bir kelimeyle “gerçek manada ayniyet” (hakiki terâdüf) göstermez. Birbirine denk (müradif) olan her kelime esasında bir yönüyle de olsa diğerinden ayrılmaktadır. Her kelimenin kendine özgü ayırıcı özellikleri olup, müradiflerinden ayrı olarak bir takım nüanslar barındırmaktadır.

2. Ayrıca kelimelerin harfleri ve kalıpları anlamda bir ayrıcalık ve hususiyet oluşturmaktadır. Biz bu detayı anlamasak da genelde kelimelerin anlamlarının nevi şahsına münhasırlığı söz konusudur.

3. Sesteş bir kelime (lafzî müştereklik) iki veya daha fazla anlamı bünyesinde barındırır da hepsi aynı anda/eşit derecede hakiki anlamı ifade etmiş olamaz. Biri hakiki diğerleri ise mecaz veya yan anlamlardır. Kur’an’da böyle bir kelime olduğu iddia edilse bile bu ya manevî bir ortaklıktır (iştirakî manevî), ya anlam zenginliği/yan anlam türündendir ya da İbranice, Süryanice gibi veya diğer Arap

kabile dillerinde hakiki anlamda kullanılan ve fakat onlardan alınarak oluşan yan anlamın hakikiymiş gibi kabul edilmesidir.

4. Kur'an'daki her kelime bir hikmet ve kendine özgü incelikleri sebebiyle kullanılmıştır. Dolayısıyla herhangi bir kelimenin yerine başka bir kelime konulursa ilk mana aynı incelikte elde edilemez. Bu sebeple anlamın izah edilmesinde kelimeleri serbestçe kullanmak veya sadece Arap şiirinden şahit getirmekle yetinmek caiz değildir. Kelimelerin anlamının tespiti için şiirden istişhatta bulunmanın iki mahzuru vardır. *Birincisi*, *mecazî anlam* dillerde var olan doğal bir olgudur. Şiirler başta olmak üzere, her ifade tarzında kullanılabilir. Şiirlerde verilen kelimenin hakiki/esas anlamda değil de mecazî olması oldukça yüksek bir ihtimaldir. Kur'an'da aslolan ise hakiki anlamdır. Hakiki anlam için mecaz yüklü bir ifade delil olarak getirilemez. *İkincisi* ise şiirin kendine özgü vezin ve kafiyesini tutturmak için kelime seçiminde oldukça serbest davranılabilmektedir. Bu da şiirde kullanılması gereken esas kelime yerine vezne veya kafiyeye uygun müradifinin kullanılması anlamına gelmektedir. Dolayısıyla Kur'an kelimeleri için sadece şiirlerden istişhatta bulunmak ya da birebir aynı anlamı verdiği düşüncesiyle müradiflerini gelişi güzel kullanmak hataya düşmeye sebep olabilmektedir. Kelimenin anlam dünyasındaki nüanslar adına buna dikkat edilmelidir.

5. Kur'an'da bir kelimenin mecaz yollu olarak kullanımını hakiki anlamıyla irtibatlıdır. Herhangi bir sebepten dolayı kullanılan uzak anlam, öz ve hakiki anlamla alakasını koparmaz. (I/9-10)

Allame el-Mustafavî'ye göre Kur'an'da esas alınması gereken kelimelerin *hakiki* anlamlarıdır. Diğer bütün anlamlar asıl anlamla irtibatlı mecaz ya da yan anlamlardır. Mesela “أتى” (etâ) fiilindeki esas anlam “doğal bir şekilde ve kolaylıkla gelme”dir. Kelime geçişli (müte'addi) ya da geçişsiz (lâzım), üçlü (mücerred) ya da daha fazla (mezîd) olsun; mekân ya da zamanla bağlantılı olsun; faili ya da mefulü somut veya soyut olsun esas anlamla her zaman irtibat halindedir. Zira asıl olan sözün hakikat anlamıdır. Hakiki anlamın dışına çıkılması ise arızı bir durum olup ancak geçerli bir delil ile

söz konusu olabilmektedir. Bu ise kelimenin varid olduğu konuma, kalıba, siyak ve sibaka göre değişebilmektedir. (I/32-33)

Müfred ve müştak kelimelerin mana hususiyetlerine her maddede temas eden müellif, etimolojik ve semantik tahlillerden sonra söz konusu kelimenin yer aldığı ayetleri Muhammed Fuâd Abdü'l-Bâkî'nin *el-Mu'cemü'l-müfehres*'inden de istifade ederek vermektedir. İncelenen kelimenin geçtiği ayetin hemen altında, kelimenin bağlamı da dikkate alınarak kazandığı anlam ve hakiki anlamın yansıma derecesi verilmektedir. Burada çoğunlukla morfolojik ve sentakstik tahliller yer almakta ve eser bu yönüyle filolojik tefsir hüviyeti göstermektedir. Özellikle hurûf-u mukatta'aların izahında söz konusu sûrelerin içeriğinden ve birbirleriyle olan münasebetinden; harflerin muhtemel anlamları ve *sesbilim* açısından özelliklerinden söz etmesi sebebiyle çalışmanın tefsiri veçhesi daha da belirgin hale gelmektedir.

Burada akla gelen sorulardan biri de müellifin mezhebî tutumunun esere ne ölçüde yansıdığıdır. Yukarıda da belirttiğimiz gibi el-Mustafavî, *âyetullah* unvanıyla önde gelen Şia âlimlerinden biridir. Eserinde bazen Şiî düşünce sistemini yansıtan izah tarzlarına yönelmektedir. Özellikle mukatta'a harflerinin izahında mezhebî fikirlerinin etkilerini net olarak görmemiz mümkündür. Fakat eserin geneli dikkate alındığında bu türden açıklamalar çok cüzî kalmaktadır. Mezhebî yansımaların boyutlarını görmek adına iki örnekle yetinelim:

Örnek 1:

وَمَا يَعْلَمُ تَأْوِيلَهُ إِلَّا اللَّهُ وَالرَّاسِخُونَ فِي الْعِلْمِ يَقُولُونَ آمَنَّا بِهِ كُلٌّ مِّنْ عِنْدِ رَبِّنَا

Âl-i İmrân sûresinin 7. ayetinde geçen *وَالرَّاسِخُونَ* kelimesinin kök harfleri olan *ر س خ* maddesindeki açıklamalarına göre el-Mustafavî, *وَالرَّاسِخُونَ* kelimesinin mübteda kabul edilmesinin caiz olmadığını; kelimenin Allah lafzına atf ve *يَقُولُونَ* cümlesinin ise hal cümlesi olduğunu belirtir. Bu durumda Kur'an'daki müteşabih ayetlerin tevilini sadece Allah'ın ve ilm-i yakîn mertebelerine ulaşmış ve orada temekkün etmiş kimselerin bileceğini belirtir. Onlar marifet

denizine dalmış, mukarreblerin içtiği kaynaktan içmiş ve Allah'ın nuruyla bakan kimselerdir. İnsanlara anlaşılmaz (müteşabih) gelen konulardaki hakikatleri gördüklerinde, “bu haktır, ona iman ederiz ve biz de buna şahit olanlarız” derler. Ona göre müteşabih kelime ve ayetlerin, ilimde rüsum ve yakîn gerçekleşmeksizin tevîl edilmesi hatadır, felakettir, fitneye düşmedir. Nefsânî ve bâtil ve-himlerle ameldir. (IV/127-128)

Oysa müteşabih ayetlerin tevîlinin yalnızca Allah tarafından bilinebileceğini söyleyenlere göre, ayetteki vakf yeri *Allah* lafzındadır. وَالرَّاسِخُونَ kelimesi sonraki cümlemin mübtedasıdır. Bu durumda anlam “onun tevîlini Allah'tan başka kimse bilmez. İlimde râsih olanlar da, “ona inandık, hepsi Rabbimizin katındandır” derler.” şeklinde anlaşılır ki sünî anlayışa göre bu böyledir.

Müellif, dolayısıyla bazı yerlerde direkt, bazı yerlerde de üstü kapalı bir şekilde kendisinin Rabbânî marifet ve şuhûd sahibi olduğunu belirtir. Bu sebeple bâtinî ve işârî yorumlarda bulunduğu kelimeler de mevcuttur. Mesela Kalem sûresindeki “kalem”in Hz. Peygamberin varlığı (bedeni) anlamına geldiğini çünkü Allah'ın rahmet ve ilminin nurunun tecelligâhı olduğunu belirtir. (XII/7)

Örnek 2:

Kur'an'da 29 sûrenin başında toplamda 13 değişik şekilde hurûf-u mukataalar bulunmaktadır. Mukattaa harfler hakkında serdedilen görüşler temelde iki grupta toplanmaktadır. Birincisi, bu harfler Kur'an'ın esrarındandır. Allah bunların ilmini kendine mahsus kılmıştır ki bu sebeple bu ilme *ilm-i mestûr*, *sırrı mahcûb* denilmektedir. İkincisi de, kelimadan maksat anlamdır. Eğer kelâmın manası olmazsa muhatap için abes olur ki bu da Kur'an'ın anlaşılma gayesine ters düşmektedir.

el-Mustafavî, söz konusu harflerin Kur'an'da kullanılan remizler olduğunu, Allah'ın ve elçisinin ancak bunları bileceğini belirtir. Fakat yine de mukattaa harflerinin kendince mümkün olabilecek *hurûfî ihtimallerine* girer. Dikkatimizi çeken husus, bu harflerin ebced hesabı sonucunu *kerbelâ*, *imamlar*, *gaybet-i suğrâ* ve *gaybeti kübrâ* ile ilişkilendirmesidir. Bununla birlikte farklı yorumlara da

yer vermektedir. Ayrıca işaret etmemiz gereken bir diğer mesele de bizzat kendisinin, ortaya koyduğu bu tür görüşlerin *tefsir* ya da *te'vil* olmadığını, *ihtimal* ve *zevk* meselesi olduğunu vurgulamasıdır. (bk. I/128, 130; II/325)

Mesela Meryem Sûresinin başında yer alan كَيْعَصْ ayeti, ona göre beş vecih içermektedir ki söz konusu ihtimaller şöyledir:

1. Ebced hesabıyla harflerin ederi 195'tir. Hicri yıl ile miladi yıl arasındaki 13 yıllık sapma farkı 195'ten çıkarılırsa 182 kalır ki bu, İmam Mûsa b. Câfer'in ömrünün sonuna denk gelir.

2. Her bir harf o sûrede bahsi geçen konulara işaret eder. Örneğin, *kef* harfi, kiber, kitâb, kelâm, küfr, Zekeriyâ; *he* harfi, hibe, vehn, heyyin, Hârûn, hudâ; *ye* harfi, Yahyâ; *'ayn* harfi, 'Îsâ, 'ahd, 'asâ, 'azl; *sâd* ise sabiy, savm, sırât, sıdk, salât, sabr kelime ve konularına bir göndermedir.

3. Esmâ'ül-hüsnâdan bazılarına işarettir. Yâ Kâfi, Yâ Hâdi, Yâ Veliyy, Yâ 'Âlim, Yâ Sâdik.

4. Gaybeti suğrânın nihayete erdiği tarihe ve gaybeti kübrâya işaret vardır.

5. Ayetteki kâf harfi *Kerbela*'ya, he harfi *helâk*'e, yâ harfi *Yezîd*'e, 'ayn harfi 'ataş (susuzluk)a ve sâd harfi de *sabr*'a işaret eder. (X/144-145)

Ezcümle Kur'ânî kelimelerin anlam çerçevesinin belirlenmesinde, kabule mazhar olmuş pek çok kaynakta yer alan malumatı, müellifin doğrudan vermesi ve incelemesi eserinden müstefit olmanın en güzel bahanesidir. Sistematiği olması da eseri ayrıca cazip hale getirmektedir.

Son olarak şu bilgiyi de aktaralım: 2002'de Tahran'da kurulan, 2003'te de Kahire ve Londra'da şubeleri açılan *Merkez Neşr Âsâr el-Allâme el-Mustafavî* derneği müellifin eserlerini basma ve neşretme gayesiyle kurulmuştur.

Aynı kuruluŖa ait <http://www.allamehmostafavi.com> adresinden Allâme'nin bütûn eserlerine pdf formatında ulaşabilme imkanı mevcuttur.

Ayrıca bk.

<http://www.archive.org/download/atta79i9/atta79i9.zip>

Necattin HANAY

Öğr. Gör. RTEÜ İlahiyat Fakültesi, Tefsir

